

דוד גוברין

המסע אל האביב הערבי: שורשיה הרעיוניים של הטלטלה המזרח תיכונית בהגותם של ליברלים ערבים

ירושלים: מאגנס, 2016, 324 עמ', כולל נספח אישים, רשימת מקורות, מפתח.

ההיתכנות או חוסר ההיתכנות של כינון משטרים פוליטיים-חברתיים על בסיס דמוקרטי מוצק בעולם הערבי אינם חדלים מלהעסיק הוגי דעות וחוקרים, הן במערב והן בקרב הערבים. מטבע הדברים, אין חפיפה רבה בין השאלות שעלו בשיח הערבי לבין אלו שבמערב. נקודת המוצא בחשיבתם של אנשי המערב היא שדמוקרטיות נעדרות כמעט לחלוטין בנוף הפוליטי של מדינות ערב, והשאלה העיקרית המעסיקה אותם היא מה גורם לתופעה הזאת. תשובות שונות הוצעו לכך במחקר המערבי. מאחר שבראשיתו של דבר המזרחנים היו דומיננטיים בדיון על האזור, הסבריהם התמקדו באסלאם (ריבונות האל ולא האדם, המהות האלוהית של החוק, חובת הציות לשליט). עם התפרסות הדיון לדיסציפלינות מגוונות הוצעו הסברים חלופיים או משלימים. דוגמאות לכך ניתן למצוא בסוציולוגיה (היעדר מעמד ביניים עצמאי), בגאוגרפיה (החברה ההידראולית), בכלכלה פוליטית (המדינה הרנטיירית), בתרבות פוליטית (פסילת האינדיבידואליזם) ועוד.

בעולם הערבי בלטו סוגיות אחרות. משכילים בעלי נטייה ליברלית העלו שאלות כגון: האם הדמוקרטיה היא סוד כוחו של המערב? מהם בעצם יסודותיה של הדמוקרטיה הזאת (ואיך מביעים אותם בערבית)? האם תיתכן דמוקרטיה השונה מהדגם המערבי אך הולמת את המורשת? האם מעצמות המערב הן האחראיות לעצמת המשטרים והכוחות האנטי-דמוקרטיים? וכמובן, מיהם אויבי הדמוקרטיזציה מבית ואיך ניתן להיאבק בהם? הדגשים בשאלות אלה ודומותיהן התחלפו מתקופה לתקופה: מאז שלהי התקופה העות'מאנית, שבה החלו אינטלקטואלים לגלות את הליברליזם הדמוקרטי; דרך "העידן הליברלי" בין שתי מלחמות-העולם, עת נקלטו עקרונות דמוקרטיים חשובים במחשבה ובמעשה; דרך תקופת משטרי הפיכות הצבאיות, משנות החמישים עד שנות השבעים, שבהן אידיאלים לאומניים גימדו את ערכי הליברליות; ועד לימינו אלה שבהם חוללו הטלטלות הגלובליות והאזוריות, בצירוף ההתפתחויות הטכנולוגיות-תקשורתיות, גל של תביעות לתמורה ליברלית-דמוקרטית — תביעות אשר באו לכלל ביטוי באופן בולט בהתקוממויות של "האביב הערבי".

כדומה לכך, ספרו של דוד גוברין, איש משרד החוץ המשמש כיום כשגריר במצרים ובעברו איש אקדמיה שהספר שלפנינו הוא עיבוד של עבודת הדוקטורט שלו, פותח בסקירת השלבויות ההיסטורית. בדיונו בתקופה העות'מאנית הוא מצביע על הצבתן של אבני-הפינה הראשוניות שעליהן ייבנה הזרם הליברלי בעתיד. את אלה הוא מאתר במיוחד במשנת מוחמד עֶפְדָה: רפורמיזם, רציונליות ורכישת ידע מערבי. עבדה צעד צעדים משמעותיים לקראת דמוקרטיזציה כשדיבר על הגבלת כוחו של השליט ועל

ממשלה מייצגת ומועצה מחוקקת. את הלגיטימציה לכך התווה, בדרך שעוד יצעדו בה רבים, בשאיבה מעקרונות אסלאמיים כמו השורא, האג'מאע, והזכות להדחת שליטים הפועלים נגד חוקי השריעה ורווחת הכלל. גוברין מקדיש לתקופת רקע זו דיון קצר בלבד שאלמלא כן ראוי היה להזכיר גם את עֶבֶד אל-יַחְמַן אל-כְּוַאכְפִי אשר ספרו טַבְאָא'ע אל-אַסְתֵּבְדָאד היה הראשון שיצא נגד משטרי עריצות (תוך שהוא מנכס לעצמו את עבודתו של הוגה הדעות האיטלקי אלפיירי).

"העידן הליברלי" זוכה בספר לדיון נרחב יותר, ובו מתאר גוברין את השתלבות הרעיון הדמוקרטי בזרמי המשנה השונים של התקופה: במחנה האסלאם מוזכר, כצפוי, עלי עבד אל-ראזק, אשר תפיסתו המגבילה את הח'ליפות השתלבה בקריאתו לאמץ את דפוסי הדמוקרטיה המערבית; במגמה האירופית מוזכר טה חוסיין שהים תיכוניות שלו השתלבה בכינון דמוקרטיה, בעיקר באמצעות חינוך מודרני; ובזרם החילוני מובלט סלאמה מוסא אשר משנתו גרסה הפרדה חדה בין הדת והמדינה בהשפעת תאוריות מערביות. כל אלה היו מצרים אך בנוסף להם מציג המחבר בחלק הזה של ספרו גם ליברלים תומכי דמוקרטיה בסוריה ובעיראק.

על תקופת משטרי ההפיכות הצבאיות שלאחר מלחמת העולם השנייה אומר גוברין (עמ' 61): "קציני הצבא שתפסו את השלטון בכוח וכווננו משטרים רפובליקניים הבטיחו לקיים חיים פוליטיים פתוחים יותר מבעבר, אולם בפועל הטילו אימה ופחד, נהגו בעריצות (בייחוד בסוריה ובעיראק) וטיפחו פולחן אישיות. [...] בנסיבות אלה נדחקו החוגים הליברליים לשוליים והתקשו לפתח שיח ציבורי". בדיון בתקופה זו (אשר משום מה עורבבה עם זו שלאחריה) בוחן המחבר את ההתפתחויות במדינות ערב השונות, ובכלל זה מדינות בעלות משטרים מלוכניים שבהן תמונת המצב הייתה שונה.

בכך מגיע הספר לעידן "הליברלים החדשים" המוגדר נכון כתקופה שנפתחה בשלהי המאה העשרים ונמשכת בימינו. מדוע הופיעו הם דווקא בתקופה זו? גוברין מצביע על שורה של אירועים במישור הבינלאומי שנתנו השראה לחשיבה הליברלית, והבולט שבהם היה קריסת המשטרים הקומוניסטיים, ובמיוחד משטרו הרודני של צ'אוסקו. בין האירועים המשפיעים במישור האזורי בלטו מלחמות המפרץ שמוטטו את המשטר הרודני בעיראק, ודומה כי לאירועים פנים-ערביים אלה הייתה השפעה רבה יותר מאשר לעולמיים. דיון נרחב מוקדש כמובן להשפעתה של "מהפיכת התקשורת" — תפוצתן של תחנות הטלוויזיה הלווייניות ושל רשתות האינטרנט אשר פתחו בפני הפרט אופקים חדשים. לכל אלה ניתן אולי להוסיף את הגורם הבסיסי שהייתי קורא לו "בשלות": האפקט המצטבר של תלאות החיים בצל הרצחנות של צ'דאם חוסיין, המניפולציות של מובארכ, המגוחכות של קַדָאפִי או הדיכוי של אַסֵד ושל שליטים אחרים. שאלה מעניינת היא האם עודדה את הליברלים גם פעילות הדמוקרטיזציה של האמריקנים. גוברין מראה שנוקה של זו היה מרובה מתועלתה, ואכן היא הופסקה לאחר תקופה קצרה.

מי היו האינטלקטואלים שהושפעו מן הגורמים האלה והרימו את קולם בעד העקרונות הליברליים? גוברין מתווה, תוך הכללות שאין מהן מנוס, את הקווים המאפיינים את הקבוצה. את רשימתו היה ראוי לסווג לשתי קבוצות: מאפייני

החשיבה ומאפייני הפעילות. בין הראשונים מציג המחבר רעיונות כמו השתלבות במורשת, המשכיות מן התקופה הליברלית הקודמת, העדפה של רעיונות מעשיים על פני תאורטיים, גישה רציונלית וביקורתית וקישור הדמוקרטיה לשלום ולפיתוח. בין מאפייני הפעילות מונה גוברין את הידרשותם הנרחבת לתקשורת, נטייתם לפעולה ציבורית יותר מאשר לפוליטית, זיקתם לעולם האקדמי והאינטלקטואלי הערבי וגם המערבי וההתרכזות של רובם בזירה המצרית.

השיח של הניא-ליברלים האלה הוא עיקרו של הספר, והדיון המפורט שבו הוא תרומתו העיקרית. לצורך המחקר בחן גוברין ספרים ומאמרים של כשבעים אינטלקטואלים בני-זמננו שעסקו בסוגיות הליברליזם, הרצאות שנישאו בפורומים רעיוניים רלוונטיים, התבטאויות באתרי אינטרנט הפתוחים בפני ליברלים ועוד. עיבודו של חומר רבוגני כזה אשר מאופיין בטקסטים שההקשרים והמגמות שלהם פונים בכיוונים רבים ומנוגדים ורתימתו לתוך משנה סדורה אף פעם אינם מן המלאכות הקלות, אך גוברין מצליח יפה לפרק את הטקסטים ולשבץ את מרכיביהם בתוך קטגוריות של דיון מתודי.

את רעיונותיהם הפרטניים של הליברלים החדשים, המוצגים בהרחבה בספר, מתמצת גוברין בפרק הסיום כך: מרכזיות הפרט, זכויות אזרח, חירויות יסוד, שוויון, פלורליזם ורציונליזם. האינטלקטואלים האלה קוראים לרפורמה יסודית. הם תובעים לכוון דמוקרטיה ליברלית המבוססת על תרבות פוליטית חדשה הפועלת במסגרות חוקתיות, חוקיות ומוסדיות, המאפשרת חילופי שלטון סדירים, המפרידה את הרשויות והמבטיחה את עצמאות הרשות השופטת. עיקרון מרכזי בהגותם הוא רעיון האזרחות (מְוֹאֲטֵנָה) הנתפסת כבסיס לכל הזכויות הפוליטיות ולשוויון הכול בפני החוק, ללא קשר לגזע, מגדר ודת; כך מכניס הרעיון הזה בעקיפין את ההפרדה בין דת ומדינה (המקובלת בשיח הזה כהגדרתה של החילונית) שחלקם מתקשים לאמצה במפורש בשל נאמנותם לאסלאם.

הליברלים החדשים מודעים לכך שחזונם אינו ניתן למימוש בטווח הקצר. בתוך כך הם מרבים לדון במכשולים העומדים בפני כינון הדמוקרטיה. ניכר שהם מייחסים משקל רב לגורם התרבותי והמנטלי. הם מצביעים על חוסר ההתאמה של נורמות וערכים המושרשים עמוק בקרב הערבים לנדרש בקהילה דמוקרטית. דוגמה טיפוסית היא ההתנגדות העיקשת לשינוי ולחידוש. במישור הפוליטי הם מלינים על העצמה המופלגת של האליטות ושל חוגי השלטון ומנגנוניהם, על השימוש ההרסני שהם עושים בלאומיות ובדת, ועל החולשה הכללית של המדינה, מוסדותיה ומפלגותיה. במישור החברתי מצוינים כמכשולים קשים הרמה הירודה של החינוך וההשכלה, הפיגור הסוציו-כלכלי, ההעדפה של נאמנויות שבטיות ועדתיות והיעדר דפוסי פעילות אזרחית ודמוקרטית, במיוחד בבסיסה של הפירמידה החברתית.

הנטייה רבת-השנים לראות באימפריאליזם ובישראל את המכשולים החמורים לדמוקרטיזציה עודנה קיימת בקרב הליברלים החדשים אך במידה פחותה מבעבר. במהלך הדיון במכשולים נוצרת לעתים חפיפה עם טיעונים הרווחים, כנזכר לעיל, בהגות המערבית: מאובחנות תכונות נוגדות-דמוקרטיה באסלאם ואפילו נשמעים הדים לתאוריות מערביות של חברות נהר ועריצות מזרחית.